

Asijská fauna v portugalských pramenech 16. století

Když portugalská armáda v srpnu 1415 obsadila marocký přístav Ceuta, začala éra portugalské zámořské expanze. Portugalci jako první Evropané pronikli na hladiny tropických moří a vybudovali na jejich březích stálé obchodní základny (faktorie). S jejich expanzí je spojen jednak obchod s africkým, asijským a americkým zbožím, které do Lisabonu přepravovaly karaky a galeony, a jednak více či méně úspěšná christianizace mimoevropského obyvatelstva. Tyto plavby za obzor však přinesly ještě něco jiného než bohatství a křesťanské konvertity – nový pohled na svět. Ke třem známým kontinentům se přidružil čtvrtý světadíl (Quarta Pars) – Amerika. Plavbou Fernã de Magalhães (1519–22) došlo k potvrzení Pythagorovy teze o kulatosti Země. Portugalci se však během svých cest také seznámili s odlišnými kulturami a civilizacemi, poznali plodiny, které posléze rozšířili do různých koutů světa, a obdivovali zvířata, o jejichž existenci neměli doposud tušení. V Živě jsme se již seznámili s pohledem portugalských zámořských objevitelů na africkou faunu (2008, 3: 141–144), nyní si přiblížíme jejich poznávání Asie.

Okouzlení Orientem

Plán na dosažení Indie po moři se v Portugalsku objevil již v 15. stol., autorem byl organizátor námořních výprav infant Jindřich Mořeplavec. Jeho cílem ve skutečnosti však nebyla Přední Indie, tedy Indický subkontinent, nýbrž Etiopská či Střední Indie, jež se nalézala ve východní Africe a Arábii (centra obchodu s kořením na svahilském pobřeží a v Ománu). V současnosti známe vedle Přední ještě Zadní Indii, lidé ve středověku si pod pojmem Indie představovali prostor do značné míry splývající s regionem monzunové Asie.

Šlo o oblast daleko za hranicemi křesťanského světa a oplývající bohatstvím a všelijakými pozoruhodnostmi.

S projektem nalezení cesty do skutečné Indie přišel v 80. letech 15. stol. král Jan II., jenž portugalské expanzi vytyčil jednoznačné cíle – zajištění co nejpravděpodobnějších a nejvýnosnějších obchodních kontaktů s Afrikou, christianizaci dostupných mocenských center, potlačení muslimského elementu a navázání styků s Indií. Na expedici Bartolomeua Diase (1487–88), který se dostal až k Velké rybí řece na východním pobřeží jižní Afriky,

čímž s konečnou platností prokázal, že Afriku lze obeplout z jihu, navázal Vasco da Gama. Ten v r. 1498 (za vlády Manuela I.) dosáhl malého přístavu Kapokate nedaleko obchodního střediska Kalikat na pobřeží Indie, a otevřel tak Indický oceán evropskému politickému i kulturnímu vlivu.

Centrum portugalské moci v Asii vzniklo tedy na Malabarském pobřeží, kde se spojencem stal rádža z Kóčínu. Portugalský nástup se kvůli klesajícím ziskům z obchodu rozhodli zastavit muslimští vládci Egypta a Gudžarátu a hinduistický panovník Kalikatu. Avšak první indický místokrál Francisco de Almeida jejich loďstvu uštědřil v bitvě u Diu drtivou porážku (1509). V následujících letech jeho nástupce, indický guvernér Afonso de Albuquerque, obsadil klíčové přístavy – indickou Gou (1510), malajskou Malakku (1511) a perský Ormuz (1515).

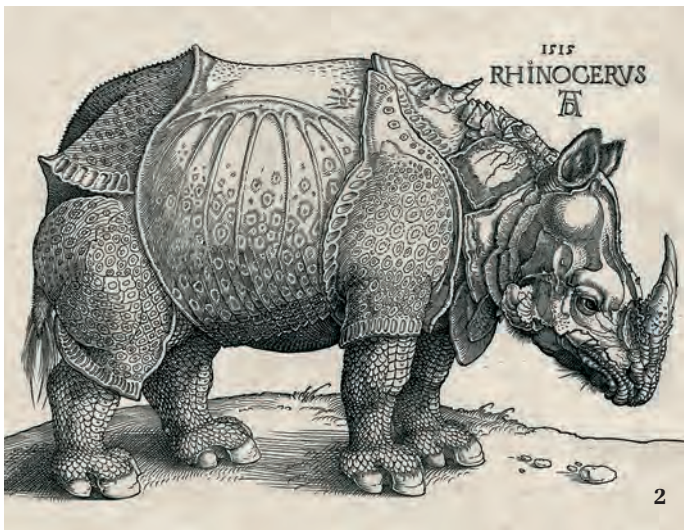
Nosorožec – emblematické zvíře Indie

Kdysi se lidé domnívali, že rohy, které se čas od času prostřednictvím obchodníků dostávaly na evropské trhy, pocházejí od bájných jednorožců, zmiňovaných již v Bibli. Když se pak portugalský objevitelé v Africe a Asii setkali s nosorožci, byli zmateni, tak přece jednorožec nevypadá. Dozvěděli se tedy o novém živočišném druhu. V květnu 1515 přivezla plachetnice z Kóčínu do Lisabonu nosorožce indického, a tato událost vyvolala naprostou senzaci. Šlo o dar Muzaffara II., vládce Gudžarátu v severozápadní Indii, portugalskému guvernérovi Estado da Índia (Indický stát, vlastně Portugalská Indie) Afonsovi de Albuquerque. Guvernér nosorožce i s jeho indickým ošetřovatelem obratem poslal králi Manuelovi I., který se pyšnil rozsáhlým zvěřincem se slony, opicemi, lvy, levharty, antilopami, gazelami, papoušky a dalšími ptáky.

Zástupci exotických druhů dodávali Lisabonu, tehdy rušnému přístavu s asi 65 tisíci obyvatel, spolu s orientálním kořením a africkým zlatem a slonovinou nádech tajemné exotiky. Nosorožec však zaujímal výjimečné místo, takže byl zpodobněn na Belémské věži (Torre de Belém, 1515–21). Jde o první sochařské ztvárnění nosorožce v evropském umění. Kronikáři také zachytili popis tohoto nevěděního zvířete. Např. Gaspar Correia napsal (1556): „Bylo to klidné a nevyšoké zvíře podlouhlého tvaru těla, jeho kůže a končetiny podobné sloním, hlava svou délkou připomínala prasečí a oči byly posazeny vedle čumáku. Nad nozdrami měl krátký a mohutný roh, který byl u špičky užší. Pojídal trávu, slámu a vařenou rýži.“ Další kronikář Damião de Góis se o nosorožcích indických, kteří se díky plátové kůži připomínající brnění jeví jako takřka nezranitelní, zmiňuje obšírněji (1566–67): „... jsou pokryti pláty jako želva, přičemž na každé straně mají tři, vzájemně oddělené. Další jim pokrývají plece a ještě další záda a stehna. Žijí téměř jako vepři, poněvadž se vyvalují v blátě a kalužích a čvachtají se v něm... Chodí s hlavou tak nízko, že se zdá, že vlečou čumák po zemi. Oči mají takřka na

1 Námořní přeprava zvířat včetně bájného jednorožce na vlámské tapisérii kolem r. 1520

konci čumáku, vedle nozder, mezi nimiž jim vyrůstá roh, který prý má značně příznivé účinky proti jedu. Je dlouhý jeden a půl píde, má barvu jeleního kopyt, je trochu obrácený nahoru, silný asi jednu píď, na špičce ostrý a tvrdý jako železo.“

Koncem r. 1515 nechal portugalský král odeslat nosorožce jako dar papeži Lvů X. do Říma. Věčné město již předcházejícího roku přivítalo velkolepé poselstvo, jehož součástí bylo i defilé 43 zvířat ze všech koutů světa. Manuel se tím představil jako nejvyšší světský vůdce křesťanského světa. Tento post si nárokoval jako patron vojenských kampaní proti „prokleté muslimské sektě“, jež byly jeho armádami vedeny pod hlavičkou křížové výpravy v severní Africe a v Indickém oceánu. Během mezipřistání v Marseille se na vzácný náklad portugalské plachetnice přišel podívat i francouzský královský pár, ale několik dní nato se koráb za bouře potopil v Tyrhénském moři. Nosorožec však do Říma přesto doputoval (1516), moře vyplavilo jeho tělo a Manuel I. ho nařídil vypreparovat. Z vatikánských sbírek ale během let zmizel neznámo kam.

Díky knihtisku se počátkem 16. stol. šířily po Evropě informace týkající se portugalských a španělských objevů v zámoří. Nepřekvapí proto, že o podivuhodném nosorožci věděli zakrátko na celém kontinentě. Nešlo pouze o popisné texty, také o kresby a rytiny. Vedle rytiny od Hanse Burgkmaira st. je nejznámější nepochybně ta, kterou vytvořil Albrecht Dürer. Ačkoli zobrazované zvíře nikdy neviděl, zachytil ho mistrně (obr. 2), zřejmě na základě kresby od německého rodáka z Moravy Valentima Fernandese de Morávia, jenž po r. 1495 působil jako knihtiskař v Lisabonu. Nevyhnul se některým nepřesnostem, jakými jsou např. malý roh na zádech zvířete, pilovitě zakončení těla, nepřesný odhad celkových proporcí, příliš mnoho destiček na krku nebo množství skvrn a šupin po celé pokožce. Přesto byl Dürerův dřevoryt používán až do 19. stol. jako podklad pro ilustrace mnoha prací o přírodní historii.

Údiv nad slony

Se slony se Portugalci v Asii setkávali především na Malabarském pobřeží a na Cejlonu (nyní Srí Lanka), kde sloni pomáhali při přenášení těžkých břemen, ale sloužili

i jako válečná zbraň, byť nepříliš spolehlivá. Mohli se totiž splášt a způsobit katastrofu ve vlastních řadách. K bojovým účelům se afričtí sloni používali již v antickém Římě, proto z povědomí v Evropě nevymizeli ani ve středověku. Přispíval k tomu zvyk panovníků vzájemně se obdarovávat. V r. 797 věnoval arabský chalífa Hárún ar-Rašíd slona jménem Aboul-Abbas franskému králi Karlu I. Velikému. Na počátku 13. stol. si římský císař Friedrich II. Honestaufský přivezl slona ze Svaté země. Francouzský král Ludvík IX. Svatý daroval slona anglickému králi Jindřichovi III. Portugalský král Alfons V. pak v r. 1477 poslal další exemplář hraběti z Provence a titulárnímu neapolskému králi Renému (Renatovi) I. z Anjou.

Král Manuel I. vlastnil ve svém zvěřinci několik indických slonů, první se objevil v Lisabonu již v r. 1505. V letech 1510–14 zaslal indický guvernér de Albuquerque další čtyři jedince včetně jejich ošetřovatelů. Mezi nimi byl zřejmě i slavný bílý malabarský slon Anone (též Hanno), který se s portugalským poselstvem dostal v r. 1514 až na papežský dvůr do Říma.

Slony v Asii popsal např. lékař Cristóvão da Costa, který se pozastavoval především nad inteligencí a mohutnou tělesnou konstitucí těchto chobotnatců (1578): „Slon je zvíře schopné dodržovat disciplínu a poslušně člověka. Dokáže se naučit všemu, čemu je vyučován... Nacházejí se ve velkém počtu ve Východních Indiích, v Číně, na Cejlonu a v dalších částech Indie a v Etiopii. Je to laskavé zvíře dobrotivé povahy, plaché, chápavé a milující... je melancholický a ačkoli se zdá, že je těžkopádný, je schopen ladné chůze.“ Pokračoval jejich popisem: „(Slon) má velkou hlavu, krátký krk a velké široké uši... Oči jsou velmi malé a živé a tlama velká, přičemž jsou v ní pouze dva bílé zuby o délce šesti, sedmi i více pídí. Má mohutné a silné nohy se všemi obvyklými klouby, jež nejsou příliš viditelné, poněvadž jeho nohy jsou zaoblené a pokryté silnou a nevhlednou kůží. Ta pokrývá celé tělo a je drsná a vrásčitá, s tak nízkým počtem krátkých chlupů, že se jeví jako holá. ... a na každé z nich je v dolní části pět malých, silných a jasně tvarovaných prstů a v každém z nich končí nehet, který vypadá jako medaile. Ohon má krátký... a je na něm jen

2 Indický nosorožec na rytině Albrechta Dürera (1515)

3 Rádža přistavu Kóčín na Malabarském pobřeží Indie na slonu s ozbrojenci, jak ho zachytil nizozemský obchodník Jan Huyghen van Linschoten (1595)

4 Různí zástupci fauny na titulní straně tisku o Indii bratranců Daniela a Louise Elzevirů (1658)

5 Portugalští obchodníci přiváželi do Japonska vedle čínského hedvábí a evropských mušket také různá zvířata, jak vidíme na paravánu stylu namban z let 1593–1614. Za autora bývá považován umělec Kamo Domi.

několik velmi krátkých štětín.“ Nakonec se zaměřil na nejčastější činnosti, kterým se sloni věnovali: „... má vynikající paměť, v níž houževnatě uchovává vše, co se naučí. Je poslušen toho, kdo jej vlastní, a snadno rozumí řeči, ve které jej vyučují, především pak té ze země jeho původu. Poslouchá své pány ve všem, co mu přikážou. ... Na každém klu unesou velký náklad, stejně jako (v chobotu) velký trám nebo stěžeň či sud plný vína nebo olivového oleje a jiná těžká břemena, jako jsou děla, která přenášejí z jednoho místa na druhé. Neuchopují náklad kly, nýbrž chobotem, kterým si pomáhají místo rukou... Chovají se přitom tak obezřele a přenášejí břemeno (jde-li o věc, která se může rozbít nebo vysypat) tak spolehlivě, jak je třeba. A jestliže jednou vědí, kam ho mají nosit, není nutné jim vícekrát ukazovat cestu.“

Odkud pocházejí pižmo, ambra, perly a šelak?

Zmíněné živočišné produkty byly ve středověké Evropě vedle koření ceněny jako největší poklady Orientu, avšak nikdo z obyvatel starého kontinentu pořádně nevěděl, jak a odkud se vlastně získávají. Zmatek ohledně jejich původu dokládají výpovědi portugalských cestovatelů a kronikářů. Rozlišit mezi realitou a fikcí bylo tváří v tvář přívalu informací nesmírně obtížné. Jejich díla jsou však v některých případech naopak dokladem, jak Portugalci o neznámých skutečnostech postupně díky vlastní zkušenosti a očitému svědectví získávali poměrně spolehlivé a pravdivé zprávy.

Pižmo (též mošus) se používalo při výrobě parfémů a ve farmácii, ale také při

přípravě pokrmů (mělo vést k omládnutí). Jde o sekret ze žlázy kabarů (*Moschus*), jelenům příbuzných kopytníků z centrální a východní Asie (Živa 2013, 3: 139–141). Cestovatel Duarte Barbosa o získávání pižma věděl poměrně dost, když zaznamenal (1516): „Toto pižmo se nalézá ve zvířatech podobných gazelám, která mají kly tak velké jako malí sloni. V kterýchžto zvířatech vzniká tak, že jakési nádory pod jejich břichem a hrudí postupně tvrdnou. Poté, co uzrají, začnou zvířata srbět a ta se pak drbou o stromy. Tímto způsobem se získává několik zrn mimořádného a pravého pižma. Lovci, kteří tato zvířata chodí s pomocí psů, sítí a dalších pastí lovit... je chytají živá. Přenesou je pak do domu, kam král přikáže, a tam jim i s kůží a se vším zcela vyříznou ty vředy a nechají je usušit.“

Také ambra sloužila při výrobě léků, parfémů a voňavek, i jako afrodiziakum. Je to voňavý výměšek ze střev vorvaňů, který tyto kytovci vylučují do moře, na hladině plave a je vyřhováno na břeh. Jestliže v případě původu pižma byl Duarte Barbosa poměrně přesný, tak u ambry tápal (1516): „Na těchto ostrovech se nachází množství kvalitní ambry ve velkých kusech, zčásti bílých, zčásti hnědých a zčásti černých. Ptal jsem se mnohých zdejších Maurů... odkud se získává. Domnívali se, že jde o trus ptáků. Říkají, že na neobydlených ostrovech Maledivského souostroví žijí velcí ptáci, kteří ho zanechávají na pobřežních útesech a skaliskách, kde je vystaven působení vzduchu, slunce a deště, dokud se nedostaví bouře. Ty... pak strhnou větší či menší kusy (trusu) do moře. Zůstávají na hladině, dokud nejsou vyplaveny na pláž nebo je nepozřou velryby.“ Lékař a přírodovědec židovského původu Garcia de Orta rovněž přispěl k diskuzi o vzniku ambry (1563): „Některí říkali, že jde o velrybí sperma, zatímco jiní, že o trus nějakého mořského živočicha. Další tvrdili, že je to produkt pramene prýstíciho z mořského dna, a toto se zdá nejpravděpodobnější. Avicenna a Serapion

říkají, že vzniká v moři, tak jako houby rostou ze skal a stromů, a že když se moře rozbouří, vyvrhne kameny a s nimi i ambru... když vanou silné východní větry, dostává se hodně ambry k Sofale a Komorským ostrovům, stejně jako k přístavům Angoche (Angoxe) a Mosambik a k celému tomuto pobřeží. Nechává přitom za sebou Maledivské ostrovy, protože leží na východě. Naopak když foukají západní větry, nalézá se jí více na Maledivách.“

Perly tvořené mořskými perlorodkami se v Asii získávaly především v okolí Bahrajnu a při březích Cejlonu a jižní Indie. Na způsob jejich vzniku (obalování cizího tělesa perletí) lidé přišli až v 18. stol., takže úryvek z Barbosova díla obsahuje chybné informace (1516): „Perly vznikají v malých ústřicích, z vnějšku hladkých a ne tak drsných jako v našich krajích, přičemž vypadají téměř jako slávky. Maurové je nazývají cael a domnívají se, že vznikají

tímto způsobem: v jistých měsících roku, když prší v určité části moře, vystupují ústřice otevřené z vody a zachytávají dešťové kapky... Z těchto kapek, které padají, vznikají zrnka perel.“

Šelak je látka vylučovaná červcem lakovým (*Kerria lacca*), jenž se vyskytuje např. v Indočíně a tuto pryskyřičnou látku používá ve větvích některých stromů k ochraně svých larev. Šelak se využíval v barvířství (zdroj červené barvy) a truhlářství, kde sloužil k lakování. Garcia de Orta, stejně jako mnozí jeho současníci, se domníval, že jde o rostlinný produkt (1563): „Jeden muž, který pobýval v Martabanu (v Barmě)... mi řekl, že lak je ve velkém množství produkovan velkým stromem, jehož listy se podobají listům švestky, a že jej na malých větvích tohoto stromu obdělávají velcí mravenci.“

Tajuplná Čína

Ačkoli Evropané se s Čínou dostali do kontaktu již ve 13. stol. prostřednictvím kupců a misionářů, kteří tehdy v zemi prosadili vznik arcibiskupství (v Pekingu) a 7 biskupství, v důsledku nástupu dynastie Ming v r. 1368 vzájemné styky ustaly a křesťanské diecéze zanikly. Trvalé kontakty mezi Říší středu a Evropou se proto datují od r. 1513, kdy k čínskému ostrůvku Tamau (Lin-fín) nedaleko Kantonu (dnes Guangzhou) připlul portugalský kapitán Jorge Álvares.

Čína nabízela především hedvábí, porcelán, zlato, síru, pižmo a rebarboru. Snadnější přístup k těmto komoditám mělo Portugalcům zajistit první poselstvo, které tam v letech 1515–21 vedl lékař a botanik Tomé Pires. Počáteční obchodní zájem byl však silně provázán s mocenskými nároky krále Manuela I., což nakonec vedlo k dočasnému uzavření čínského trhu pro portugalské kupce (čínský císař Portugalce pokládal za „barbary z moře“). Situace se změnila v letech 1554–57, kdy se Portugalci uchytili v Macau. Záhy po obchodnících tam začali přicházet misionáři, kteří pronikali do vnitrozemí. Ačkoli

